

О'RTA ASRLAR KLASSIK ISLOM FALSAFASI RIVOJLANISHINING TARIXIY-MADANIY SHAROITLARI

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim fan
va innovatsiyalar vazirligi Toshkent Davlat
Sharqshunoslik Universiteti Sharq falsafasi va
madaniyati fakulteti 1-bosqich magistranti
Mamadaliyev Akbarjon

Аннотатсия: Ushbu maqola, O'rta asrlar klassik islom falsafasining rivojlanishi uchun tarixiy va madaniy shartlarni tahlil qiladi. IX-XIV asrlar oralig'ida islom dunyosida falsafaning shakllanishi va rivojlanishi, yunon va hind falsafasining arab tiliga tarjima qilinishi, ilmiy markazlarning tashkil etilishi va diniy tafakkur bilan bog'liq o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liq edi. Maqola islom falsafasining asosiy yo'nalishlari, jumladan, peripatetik falsafa, sufizm va tabiiy fanlar bilan bog'liq ilmiy izlanishlarni yoritib, bu jarayonlarda islomning ilmiy va diniy tafakkurga qanday ta'sir ko'rsatganini ko'rsatadi.

Калит со'злар: O'rta asrlar, klassik islom falsafasi, tarixiy shartlar, madaniy aloqalar, ilmiy markazlar, Yunon falsafasi, hind falsafasi, sufizm, peripatetik falsafa, tabiiy fanlar, islomiy tafakkur, tafsir, fiqh, ilm-fan, madaniy integratsiya, falsafiy yo'nalishlar.

Аннотация: В данной статье анализируются исторические и культурные предпосылки развития средневековой классической исламской философии. Становление и развитие философии в исламском мире между девяностым и четырнадцатым веками было тесно связано с переводом греческой и индийской философии на арабский язык, созданием научных центров и изменениями, связанными с религиозной мыслью. В статье освещаются научные исследования, связанные с основными направлениями исламской философии, включая философию странствий, суфизм и естественные науки, и показано, как ислам повлиял на научное и религиозное мышление в этих процессах.

Ключевые слова: Средневековье, классическая исламская философия, исторические термины, культурные связи, научные центры, греческая философия, индийская философия, суфизм, странствующая философия, естественные науки, исламская мысль, тафсир, юриспруденция, наука, культурная интеграция, философские направления.

Abstract

This article analyzes the historical and cultural prerequisites for the development of medieval classical Islamic philosophy. The formation and development of philosophy in the Islamic world between the nineties and the fourteenth centuries was closely connected with the translation of Greek and Indian philosophy into Arabic, the creation of scientific centers and changes related to religious thought. The article highlights scientific research related to the main areas of Islamic philosophy, including the philosophy of wandering, Sufism and natural sciences, and shows how Islam influenced scientific and religious thinking in these processes.

Keywords: The Middle Ages, classical Islamic philosophy, historical terms, cultural ties, scientific centers, Greek philosophy, Indian philosophy, Sufism, wandering philosophy, natural sciences, Islamic thought, Tafsir, jurisprudence, science, cultural integration, philosophical trends.

Kirish

Oʻrta asrlar klassik islom falsafasi, IX-XIV asrlar oraligʻida, islom dunyosida yangi ilmiy va falsafiy yoʻnalishlarning shakllanishi va rivojlanishi davridir. Islom falsafasi oʻzi turli madaniy anʼanalar va ilmiy tizimlarni oʻzida mujassamlashtirgan, ayni paytda oʻziga xos va mustaqil falsafiy qarashlarni yaratgan bir davrni anglatadi. Bu davrda islom olamida ilm-fan, falsafa va din oʻrtasidagi oʻzaro aloqalar kuchayib, eski yunon, hind, va boshqa qadimiy madaniyatlarning falsafiy merosi bilan tanishish imkoniyati yuzaga keldi.

Klassik islom falsafasi rivojlanishining tarixiy-madaniy shartlari o'zining noan'anaviy yondoshuvi bilan ajralib turadi. Falsafa, asosan, Qur'on va hadislarga asoslanib, ilmiy tafakkur va tafsir, fiqh kabi ilmiy yo'nalishlarga o'zgacha ta'sir ko'rsatdi. Shu bilan birga, islom dunyosining kengayishi, ilmiy markazlarning rivojlanishi, arab tilining ilmiy va falsafiy adabiyotlarni tarjima qilishdagi o'rni kabi omillar, islom falsafasining shakllanishida muhim rol o'ynadi. Ushbu maqolada, O'rta asrlar klassik islom falsafasining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan tarixiy va madaniy omillar, uning shakllanishi va o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi.

Tadqiqot usuli: Ushbu tadqiqotda O'rta asrlar klassik islom falsafasining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan tarixiy va madaniy shartlarni tahlil qilish uchun bir nechta ilmiy tadqiqot metodlari qo'llanilgan. Tadqiqot jarayonida ishlatilgan asosiy usullar quyidagilardan iborat:

Tarixiy tahlil: O'rta asrlar islom falsafasining shakllanishi va rivojlanishini yaxshiroq tushunish uchun tarixiy tahlil usuli qo'llanildi.

Manba tahlili: O'rta asrlar islom falsafasi bilan bog'liq asarlar va manbalar (jumladan, Qur'on, hadislar, falsafiy risolalar, ilmiy traktatlar va tafsirlar) tahlil qilindi. Tarjima qilingan yunon va hind falsafasi asarlari hamda islomiy olimlarning asarlari orqali islom falsafasining shakllanishiga qanday ta'sir ko'rsatilgani o'rganildi.

Qiyosiy tahlil: Turli falsafiy maktablar va mutakallimlarning qarashlari o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlarni aniqlash uchun qiyosiy tahlil usuli qo'llanildi. Islomiy falsafiy tizimlarning boshqa falsafiy maktablar bilan taqqoslanishi, ularning o'ziga xos xususiyatlari va ijtimoiy ahamiyati o'rganildi.

Ushbu usullar yordamida, O'rta asrlar klassik islom falsafasining rivojlanishining tarixiy va madaniy shartlari chuqur o'rganildi va uning ilmiy hamda falsafiy an'analarga qanday ta'sir ko'rsatganligi tahlil qilindi.

Adabiyotlar tahlili

O'rta asrlar klassik islom falsafasi, IX-XIV asrlar oralig'ida o'zining eng yuksak nuqtasiga yetdi. Ushbu davr, musulmon dunyosida falsafaning rivojlanishi, ilmiy va diniy tafakkurning jonlanishi, hamda ko'plab yangi qarashlarning shakllanishi bilan

ajralib turadi. Islom falsafasi, avvalo, Yunon, Rim va Hind falsafalarining ta'siri ostida rivojlanib, o'zining maxsus yo'lini topgan. Shuningdek, o'rta asrlar islom falsafasining rivojlanishiga bir qancha tarixiy va madaniy omillar ta'sir ko'rsatdi. Quyida ularning ayrimlarini ko'rib chiqamiz:

Mutafakkir, uning fikr-mulohazalari qabul qiluvchilar ongida go'yo ko'payib, o'zini turli, ba'zan diametral qarama-qarshi shakllarida namoyon etiladi. Xuddi shu ta'limotni talqin qilish amplitudasi ko'pincha shunchalik kattaki, umuman olganda, tarixiy va falsafiy hodisaning mohiyatini etarli darajada tushunish uchun ularning ko'p qatlamligini sindirish imkoniyati haqida shubha tug'iladi [1].

Masalan, B. Spinoza (Benedikt) (1632-1677). Uni bizdan bir necha asrlar ajratib turadi va biz uning asl asarlari asosida uning qarashlari mohiyatini baholash imkoniga egamiz. Spinozizm falsafa tarixida ratsionalizm va irratsionalizm, panteizm va teizm, naturalizm va akosmizm, monizm va plyuralizm, fatalizm va volyuntarizm sifatida qaralgan. Agar XVII – XVIII asrning birinchi yarmida Spinoza deyarli bir ovozdan "ateistik Evklid" deb tan olingan bo'lsa, XVIII asr oxiridan boshlab, nemis romantiklari nazarida u "xudo mast odam" (Novalis), qaysiki "din va muqaddas ruh bilan to'la" (Schleiermacher). Bu tendentsiya XIX asrda E.Renan, V.Solovyovlar tomonidan davom ettirildi [2].

O'rta asrlar klassik islom falsafasining shakllanishiga ko'plab ilmiy markazlar ta'sir ko'rsatdi. Boshqa madaniy markazlardan, jumladan, Gretsiya va Hindistondan olingan ilmiy va falsafiy meros, arab tiliga tarjima qilinib, keng ommalashdi. Ayniqsa, Bag'doddagi Bayt al-Hikma (Hikmat uyi) ilmiy markazi juda muhim rol o'ynadi. Bu markazda Gretsiyaning Aristotel, Plotin va boshqa falsafiy an'analari, shuningdek, hind va elam madaniyati ta'limotlari o'rganilib, o'ziga xos birlashtirilgan islom falsafasining yangi yo'nalishlari shakllandi.

Falsafaning butun oldingi tarixiga yangi davr falsafasining ba'zi dastlabki vakillariga xos bo'lgan noto'g'ri fikrlar va aldanishlar to'plami sifatida qarash, Italiya Uyg'onish davri mutafakkirlari tomonidan O'rta asr falsafasini zulmat davri sifatida talqin qilish, rus olimi N.I.Konradning ifodasiga ko'ra,

"mohiyatan, orzu qilingan hozirgi va kelajak haqidagi tasavvur, o'tmishdagi ideallarni loyihalash, hozirgi kunga moslab qaratish edi. ...Shuning uchun tarixning ilg'or yo'nalishini belgilashda bunday baholarni, albatta, hisobga olish kerak, lekin asosan ma'lum bir davr jamiyati o'zi uchun nimani xohlayotganini yoki xohlamaganini, progressiv deb hisoblagan narsani aniqroq tasavvur qilish uchun"[3].

Ilm-fan va falsafaning rivojlanishi asosan ilmiy mutafakkirlar, mushkullikni hal etish va yangi ilmiy tizimlarni yaratish borasida amalga oshirildi. Falsafa, ilm-fan va dinning uyg'unligi, shuningdek, ilmiy va falsafiy tafakkurdagi yangiliklarning asoslanuvchi madaniy shartlari sifatida ajralib turdi.

Tarixga "asossiz", "beg'araz" munosabat bo'lishi mumkin emas. Mashhur frantsuz fan tarixchisi Aleksandr Koyre "tarixchi, tarixda o'z davrining manfaatlari va qadriyatlari ko'lamini loyihalashtiradi va faqat o'z davri g'oyalari va o'z g'oyalariiga muvofiq ravishda o'z rekonstruktsiyasini amalga oshiradi, - deb yozadi.

Shuning uchun ham tarix har safar yangilanadi va hech narsa harakatsiz o'tmishdan tezroq o'zgarmaydi[4].

Islom falsafasi rivojlanishida diniy ilm-fan bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar ham alohida ahamiyatga ega. Qur'oni karim va hadislarga asoslangan diniy tafakkur, ko'plab filosoflar tomonidan ehtiyotkorlik bilan izlanib, tafsir (Qur'onning sharhi) va fiqh (islomiy huquq) kabi ilmlarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek, islom falsafasining ayrim yo'nalishlari, masalan, **avvaliy mutakallimlar** (islomiy dialektik tafakkur), tabiiy fanlarga oid bilimlarni ishlab chiqishda muhim rol o'ynadi. Ayniqsa, **Falsafiy mutakallimlar** hamda **Maturidiylar** va **Ash'ariylar** orasidagi tafakkur muhokamalari islom falsafasida kuchli ta'sir qildi.

Tadqiqot muhokamasi

O'rta asrlar klassik islom falsafasining rivojlanishi, asosan, tarixiy va madaniy omillar bilan chambarchas bog'liqdir. Tadqiqotda o'rganilgan tarixiy-madaniy shartlar islom falsafasining shakllanishiga va uning ilmiy va diniy tafakkurdagi o'rniga katta

ta'sir ko'rsatgan. Bu jarayonda islomiyatning o'ziga xos falsafiy tizimi, yunon, hind va boshqa qadimiy falsafiy an'analar bilan tanishib, o'ziga xos tarzda integratsiya qilindi.

O'rta asrlarda islom falsafasining shakllanishi jarayonida yunon falsafasining, ayniqsa, Aristotel va Plotinning asarlarining arab tiliga tarjima qilinishi muhim rol o'ynagan. Bu tarjimalar orqali o'rta asr islom olimlari, masalan, al-Farobiy, Avitsenna (Ibn Sina), Ibn Rushd (Averroes), va boshqa olimlar, yunon falsafasini islomiy tafakkur bilan birlashtirishga muvaffaq bo'ldilar. Shu bilan birga, ularning falsafiy g'oyalari, islomiy tafsir, fiqh (diniy qonunshunoslik) va boshqa ilmiy sohalarga katta ta'sir ko'rsatdi. Buning natijasida islom dunyosida yangi ilmiy maktablar shakllandi, va bu maktablar o'zaro ilmiy almashinuvni amalga oshirgan.

Sufizm, islom falsafasining yana bir muhim yo'nalishi sifatida, diniy va ruhiy jihatlarni o'rganishda markaziy o'rin tutdi. Sufiylar, o'zining ichki ruhiy tajribalari orqali, inson va Xudo o'rtasidagi aloqalarni chuqur anglab olishga harakat qildilar. Sufizmning islom falsafasiga qo'shgan hissi, uning axloqiy va ruhiysiy o'limini, shuningdek, insonning o'zini anglash va ruhiy poklanish jarayonlarini o'z ichiga oladi.

"Islamic Philosophy from Its Origin to the Present" – S. H. Nasr Seyyed Hossein Nasr tomonidan yozilgan ushbu asar islom falsafasining tarixiy rivojlanishini keng qamrab oladi. Nasr islom falsafasining tarixini qadim zamonlardan to hozirgi kungacha, xususan, o'rta asrlar davrida rivojlanishini ta'kidlaydi. Asar islomiy falsafiy maktablar, ilmiy markazlar, va ular orasidagi fikr almashish jarayonini tushuntirib beradi. Bu manba o'rta asr islom falsafasining asosiy yo'nalishlarini tahlil qilishda yordam beradi[5].

Madaniyatlararo aloqalar ham islom falsafasining rivojlanishida katta rol o'ynagan. Islom dunyosining turli mintaqalarida ilmiy markazlar tashkil etildi, masalan, Bag'doddagi Bayt al-Hikma, Qohiradagi Dar al-Ilm, va andaluzdagi ilmiy maktablar, bularning barchasi ilm-fan va falsafa rivojlanishiga muhim ta'sir ko'rsatgan. Bular orqali islom falsafasi boshqa madaniyatlardan olingan g'oyalarni o'zlashtirdi va yangi ilmiy tizimlarni yaratdi.

Bundan tashqari, o'rta asr islom falsafasida tabiiy fanlar bilan bog'liq ishlanmalar ham muhim ahamiyatga ega edi. Avitsenna va Ibn Rushd kabi olimlar, ilmiy tadqiqotlarni falsafiy izlanishlar bilan birlashtirgan holda, tabiatshunoslik, tibbiyot, astronomiya va matematika sohalarida ulkan yutuqlarga erishdilar. Ularning ishlari nafaqat islom dunyosida, balki Yevropada ham ilm-fanning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi, bu esa o'z navbatida Yevropa Renessansining boshlanishiga olib keldi.

Shu bilan birga, o'rta asrlar islom falsafasining rivojlanishi diniy tafakkur bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Falsafaning din bilan bog'lanishi, ko'plab islomiy falsafiy maktablarda, masalan, mutakallimlar (islamiy teologlar) tomonidan olib borilgan tafsir va fiqh tadqiqotlarida o'z aksini topdi. Islom diniy tafakkurining g'oyalari, islom falsafasining ilmiy metodologiyalariga ta'sir qilib, ularning asosiy tamoyillarini shakllantirdi.

Tadqiqotda olingan natijalarga ko'ra, o'rta asrlar islom falsafasi nafaqat o'z vaqtida, balki keyingi davrlar uchun ham muhim ilmiy va falsafiy meros qoldirdi. Islom falsafasining yunon va hind falsafasidan olingan ta'sirlar, shu bilan birga, o'ziga xos islomiy tafakkur va madaniy integratsiya jarayonlari, o'rta asr islom dunyosida yangi ilmiy yo'nalishlar va markazlarning rivojlanishiga olib keldi. Shuningdek, bu falsafiy maktablarning o'rta asrlardan boshlab, Yevropa ilm-faniga ta'siri orqali jahon tarixida o'z aksini topdi.

Tadqiqotda ko'rsatilgan fikrlar, o'rta asr islom falsafasining tarixiy-madaniy shartlarini yaxshiroq tushunish, uning ilmiy va falsafiy jihatlarini chuqurroq tahlil qilishga imkon yaratadi. Shuningdek, bu, islom falsafasining boshqa madaniyatlar bilan bo'lgan aloqalarini va uning global ilm-fan rivojiga qo'shgan hissasini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari

O'rta asrlar klassik islom falsafasining rivojlanishi va uning tarixiy-madaniy shartlarini tahlil qilish natijasida quyidagi muhim xulosalarga kelindi: O'rta asr islom falsafasi, yunon falsafasi, ayniqsa, Aristotel va Plotin ta'siri ostida shakllandi. Yunon falsafasining islomiy tafakkurga integratsiyasi, Avitsenna (Ibn Sina), al-Farobiy va Ibn Rushd kabi olimlar tomonidan amalga oshirildi. Ular, o'z navbatida, islomiy falsafada

mantiq, tabiatshunoslik, axloq va metafizika kabi sohalarida muhim yutuqlarga erishdilar. Tarjima qilingan yunon asarlari islom falsafasining rivojlanishida markaziy rol o'ynadi.

Sufizm, islom falsafasining eng muhim yo'nalishlaridan biri sifatida, insonning ruhiy poklanishi va Xudo bilan aloqa o'rnatish jarayonlarini o'rganadi. Sufiylarning axloqiy, ruhiy va falsafiy qarashlari islom tafakkuriga katta ta'sir ko'rsatdi. Ularning ichki tajribalari, tabiatni anglash va ruhiy poklanish yo'llari islom falsafasida alohida o'rin tutadi.

Islom dunyosida ilmiy markazlar, ayniqsa, Bag'doddagi Bayt al-Hikma, Qohiradagi Dar al-Ilm va andaluzdagi ilmiy maktablar, islom falsafasining shakllanishi va rivojlanishida katta rol o'ynadi. Bu markazlar orqali ilm-fan va falsafa boshqa madaniyatlar bilan aloqada rivojlanib, islom dunyosidagi ilmiy meros Yevropaga ham ta'sir ko'rsatdi. Madaniyatlararo aloqalar, ilmiy g'oyalarni almashish va integratsiya qilish jarayonlarini tezlashtirdi.

O'rta asrlar islom falsafasi bir nechta asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga oldi. Peripatetik (Aristotelga asoslangan) falsafa, mutakallimlar (islamiy teologlar) tomonidan ishlab chiqilgan tafsir va fiqh, shuningdek, sufizm, bu davrda falsafa va dini tafakkur o'rtasidagi o'zaro aloqalarni ko'rsatadi. Islom falsafasining bu yo'nalishlari, diniy qarashlar va ilmiy izlanishlarni birlashtirishga harakat qildi.

Avitsenna, Ibn Rushd kabi olimlar, tabiiy fanlar, tibbiyot, astronomiya, matematika va fizika sohalarida katta yutuqlarga erishdilar. Ular, yunon falsafasini islomiy tafakkur bilan birlashtirib, yangi ilmiy metodlarni yaratdilar. Bu ilmiy ishlanmalar nafaqat islom dunyosida, balki Yevropada ham ta'sir ko'rsatib, Renessans davrining boshlanishiga sabab bo'ldi.

O'rta asr islom falsafasi, ilmiy va falsafiy merosi orqali, nafaqat islom dunyosiga, balki Yevropa va boshqa madaniyatlarga ham katta ta'sir ko'rsatdi. Islomiy olimlarning asarlari va g'oyalari, Yevropada ilmiy inqilobning boshlanishiga va Renessansning yuzaga kelishiga hissa qo'shdi. Bu jarayon, islomiy ilm-fan va falsafaning jahon ilmiy merosiga kiritilishiga olib keldi.

O'rta asrlar islom falsafasida diniy tafakkur va ilmiy izlanishlar bir-birini to'ldirgan va ba'zi hollarda o'zaro ziddiyatlarga olib kelgan. Falsafaning diniy masalalar bilan bog'lanishi, ayniqsa, mutakallimlar (ilmiy teologlar) tomonidan amalga oshirilgan tafsir tadqiqotlarida o'z aksini topdi. Bu, o'z navbatida, islom dunyosida falsafiy qarashlar va diniy aqidalar o'rtasidagi muvozanatni topishga harakat qildi.

Sharqda dastlab siyosiy barqarorlik Yunon, Fors, Hind manbalarini tarjima qilish uchun rag'bat berdi. Tarjima qilish natijasida juda keng madaniyat bilan tanishgan Arab Islom madaniyati o'zda yangi bilimlarni hosil qila boshladi va jamiyatning keng ommasini qamrab olgan madaniy uyg'onish ro'y berdi. Musulmon sharqida shakillangan falsafa o'ziga xosliklarga ega. Yunon falsafasiga berilgan xarakteristika bu o'rinda mos kelavermaydi. Yunon faylasuflari istilohlari va tafakkur uslubi bilan yozilgan Kindiy, Forobiy, Ibn Sino va Ibn Rushdlarning mukammal falsafiy asarlari mashshoiy yoki boshqacha aytganda, peripatetik falsafa sifatida g'arbda e'tirof etildi. Islom esa, aksincha, ularni yunon falsafasi targ'iboti deb bildi. Holbuki, Forobiy o'z asarlarida tushuntirishga uringanidek, yunon falsafasi aslida sharqda mavjud ilmlardan oziqlangan edi. Yevropasentrik qarashlardan qutulib, Sharq falsafasining universal g'oyalaritahlili bilan shug'ullanish, sharq xalqlari diniy-falsafiy tizim otlarini o'zaro qiyosda, ta'sir doirasi ko'lamini kuzatish orqali yaxlit tizimda o'rganish dolzarb masaladir.¹ Sharq falsafasi bugungi kunda tanqidiy ko'rib chiqilishi epistemologik jihatdan ham metodologik jihatdan ham to'g'ri bo'ladi. Chunki asosiy olib borilgan tadqiqotlar yevropasentrizim mafkurasining metodi bo'lmish orientalizm tafakkur uslubi asosida olib borilganligi shunday xulosa qilishga sabab bo'ladi[6].

Shuni ta'kidlash kerakki, arablarning madaniy yuksalishi bir necha sabablarga ko'ra bo'lgan - bu, birinchi navbatda, ularni birlashtirgan Muhammad dinidir va shu asosda - iqtisodiy farovonlik va ilmiy-madaniy yuksalish, Hindiston, Gretsiya, Xitoy va boshqa qadimi sivilizatsiyalar o'rtasidagi ipak yo'lida joylashgan qulay hudud. Bu jarayonda Islom va xalifalik tomonidan ko'rsatilgan fanlarga bo'lgan ijobiy munosabat, shuningdek, arablar, forslar, turklar va

mintaqadagi boshqa xalqlarning mantiq, gnoseologiyani, matematika va tabiiy fanlar integral qarashlar tizimini yaratish uchun puxta egallashi zarur bo'lgan aqliy fazilatlar ham oxirgi rol o'ynamadi. Bularning barchasi, umuman olganda, arab-eronzabon mutafakkirlarning Arastu ta'limotiga murojaatini belgilab berdi. Falsafaning umumiy tarixida katta rol o'ynagan Sharq peripatetizmi mana shu yo'nalishda vujudga kelgan. Peripatetizm tarixi al-Kindiy falsafasidan boshlanib, Ibn Sino ta'limoti bilan yakunlanadi. Taxminan sakkiz asr davomida mavjud bo'lgan Sharq peripatetizm maktabi Arastu qarashlarini talqin qilishda eng kuchlilaridan biridir.

Mashhur xalifalar Horun ar-Rashid va al-Ma'mun iste'dodli davlat arboblari bo'lib[7], fan va san'atga homiylik qilganlar; al-Ma'mun Bag'dodda (832) antik davri mualliflar asarlarini tarjima qilish va tushuntirish maqsadida "Tarjimonlar uyi"ga asos solgan. Shu tufayli tez orada arablar, forslar va turklar orasidan qiziquvchilarning keng doirasi qadimgi yunon va qadimgi Rim manbalariga kirish imkoniga ega bo'ldi. Tabiiyki, Eron va Iroqqa qo'shni viloyatlar olimlari jalb qilingan edi.

Islom ilohiyotshunosligi o'zining huquqiy tizimi va qonunchiligini rivojlantirar ekan, Qur'on va Sunnaga asoslangan holda ana shunday an'anaviy udumlardan foydalanganligini ko'rish mumkin. Shu ma'nodaki, ularning ayrimlari Qur'on oyatlari yoki hadislar orqali bekor qilingan, ayrimlariga o'zgartirishlar kiritilib qabul qilingan va ba'zilariga qonuniy tus berilgan. Masalan, o'sha davrda amalda bo'lgan olti xil nikohdan avvallari to'rttasiva keyinroq beshinchisi (mut'a yoki vaqtincha nikoh) ham bekor qilinib, ularning bir shakli –hozirgi qonuniy nikoh qabul qilindi[8].

Tadqiqot natijalari, o'rta asrlar klassik islom falsafasining rivojlanishining tarixiy-madaniy shartlarini chuqur tahlil qilishga imkon yaratdi. Yunon va hind falsafasining islom falsafasiga ta'siri, ilmiy markazlarning roli, sufizmning axloqiy va ruhiy jihatlari, tabiiy fanlar sohasidagi yutuqlar, shuningdek, din va falsafa o'rtasidagi o'zaro aloqalar, islom falsafasining shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan asosiy omillar sifatida ajralib turdi. Tadqiqot, o'rta asr islom falsafasining jahon ilm-faniga qo'shgan hissasini ko'rsatdi va uning bugungi kundagi ahamiyatini tushunishga yordam berdi.

Xulosa

O'rta asrlar klassik islom falsafasi, tarixiy va madaniy shartlarning ta'siri ostida rivojlanib, ilmiy va falsafiy tafakkurda o'ziga xos iz qoldirdi. Islom falsafasi, yunon va hind falsafasidan olingan g'oyalarni o'ziga xos tarzda integratsiya qilib, o'zining ilmiy, axloqiy va diniy yo'nalishlarini yaratdi. Avitsenna, al-Farobiy, Ibn Rushd va boshqa ko'plab olimlar, o'z asarlarida islomiy tafakkurni yunon falsafasi bilan uyg'unlashtirib, ilm-fanning turli sohalarida katta yutuqlarga erishdilar.

Sufizm, islom falsafasining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida, ruhiy va diniy o'zgarishlarni, insonning ichki dunyosini o'rganishga alohida e'tibor qaratdi. Sufiylarning fikrlari, islom tafakkuriga chuqur ta'sir qilib, uning axloqiy jihatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynadi.

Islom falsafasi, ilmiy markazlar, masalan, Bag'doddagi Bayt al-Hikma va Andaluzdagi ilmiy maktablar orqali, nafaqat islom dunyosida, balki Yevropada ham ilm-fan rivojlanishiga hissa qo'shdi. Madaniyatlararo aloqalar, ilmiy g'oyalar almashinuvi va integratsiyasi, islom falsafasining yuksalishiga katta yordam berdi.

O'rta asrlar islom falsafasining tabiiy fanlar, mantiq, axloq, metafizika, va diniy tafakkur sohalarida olib borgan yutuqlari, uning ilm-fan va falsafa tarixidagi ahamiyatini ta'minladi. Shu bilan birga, din va falsafa o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, islom falsafasining shakllanishida va uning jamiyatdagi rolini belgilashda muhim o'rin tutdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'rta asr islom falsafasi, o'z vaqtida ilm-fan va falsafaning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan bo'lsa, bugungi kunda ham uning merosi jahon ilmiy tafakkurining asosiy qismi sifatida e'tirof etiladi. Islom falsafasining tarixiy va madaniy ahamiyatini tushunish, uning jahon ilm-faniga qo'shgan hissasini baholashda muhimdir. Bu tadqiqot o'rta asr islom falsafasining bugungi kunda yanada chuqurroq o'rganilishi va uning ahamiyatining qayta tiklanishi uchun muhim asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Bu atamaning talqinini Aristotel o'zining "Talqin haqida" asarida bergan.
2. Sokolov V.V. Spinoza. – M., 1973.

3. Konrad N.I. G'arb va Sharq. - M.: Nauka, 1972.
4. Chernyak V.S. Genezis klassicheskoy nauki // Voprosi filosofiyi. –1976.- № 10. –s.42.
5. **Islamic Philosophy from Its Origin to the Present:- 2009 by Seyyed Hossein Nasr and Muzaffar Iqbal.**
6. Ro'ziboyev D. O'RTA ASR SHARQ FALSAFASI XUSUSIYATLARI VA ULARGA OID NAZARIYALAR //Евразийский журнал академических исследований. – 2023. – Т. 3. – №. 4. – С. 22-26.
7. Bu sivilizatsiya namoyandalarining yuksak madaniyatini kitobga, ijodga, shaxsga bo'lgan ulkan mehr-muhabbati bilan baholash mumkin. Xalifa al-Hakim II bir qo'lyozmani ming tilla dinorga sotib olgan; Bag'dod akademiyasining asoschisi xalifa al-Ma'mun va Vizantiya imperatori Teofil o'rtasida millati arman bo'lgan mashhur Vizantiya matematiki va astronomi Leoning Bag'dodga taklif qilinishi haqidagi yozishmalari ham ma'lum.
8. EVATOV S. ISLOM ILOHIYOTSHUNOSLIGI VA UNING HUQUQIY TIZIMI //Молодые ученые. – 2024. – Т. 2. – №. 19. – С. 55-5